

Milovan Đilas

IDEAL I PROFESIJA

Uspomene revolucionara

M
Vukotić
Media

jul, 2024.

Milovan Đilas

IDEAL I PROFESIJA

Uspomene revolucionara

Priredio i predgovor napisao Aleksa Đilas

M
Vukotić
Media

jul, 2024.

Posvećeno Mitri Mitrović

Aleksa Đilas

PREDGOVOR

Od januara 1954, kada je posle plenuma Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije napustio sve partijske i državne funkcije, do novembra 1956, kada je uhapšen, Milovan Đilas Đido je stalno pisao.¹ Za ta 34 meseca, napisao je više političkih članaka i eseja, *Novu klasu*, kritičku studiju komunističkog sistema, *Besudnu zemlju*, autobiografski roman o svom detinjstvu i mladosti u Crnoj Gori, dramu *Nasleđe* koja se bavi sukobima oko svojine i *Ideal i profesiju*, knjigu koju čitalac ima u rukama. Đidovo pripovedanje u *Idealu i profesiji* počinje u kasno leto 1929, kada iz roditeljske kuće u Bijelom Polju polazi na studije u Beograd, a završava u proleće 1941, pošto su Kraljevinu Jugoslaviju okupirali Nemci, Italijani i njihovi saveznici i komunisti se pripremali za oružanu borbu. Đido kaže za ovo delo da je autobiografija ali je to tek delimično tačno. Jer pored bavljenja vlastitim životom, on posvećuje ogromnu pažnju drugim ljudima i događajima, čak i onima koji nisu neposredno s njim povezani, raspravlja o političkim idejama, iznosi razna mišljenja o književnosti, umetnosti i kulturi uopšte. A sigurno je najznačajnije što je hroničar i istoričar Komunističke partije čiji je pripadnik od rane mladosti a ubrzo i jedan od njenih vođa. Veoma vidljiva pozadina *Ideala i profesije* su tridesete godine prošlog veka koje spadaju u politički najdramatičnije u evropskoj i svetskoj istoriji i u kojima se priprema i začinje Drugi svetski rat.

Đido je ovo delo pisao 1955. i 1956, kada je imao 44 i 45 godina, praveći velike prekide jer je radio i na drugim rukopisima. Nije očekivao da bi moglo da bude objavljeno

¹ Na kraju knjige, priložio sam „Hronologiju života i rada Milovana Đilasa“. Nadam se da će ovo kratko upoznavanje sa Đidom pomoći u razumevanju *Ideala i profesije*. Čak bih se usudio da zamolim čitaoca da tekst pročita već sada.

u bliskoj budućnosti a možda ni za njegovog života. Bilo mu je jasno da se političke okolnosti neće uskoro promeniti. Ali je želeo da ostane kao svedočanstvo i možda bude objavljeno u nekim drugim, dalekim vremenima. Delo je nazvao *Pobunjena mladost*. Taj naslov mu se nije dopadao i tragaće za novim, kolebajući se između *Ideala i profesije* i *Poezije i partije*. Konačnu odluku doneće tek 27. aprila 1994, ni godinu dana pre smrti, i zabeležiti je na fascikli u kojoj je rukopis. Uz Đidov naslov *Ideal i profesija*, dodao sam *Uspomene revolucionara* da bih savremenog čitaoca obavestio o čemu se u knjizi radi.

Ideal i profesija je prvi put objavljena u Americi 1973, sa više skraćjenja i pod naslovom *Memoir of a Revolutionary*. Prvi deo ima naslov Book One – The Idealist, a drugi deo Book Two – The Professional. I Đido je u originalnom rukopisu stavio „Idealista” i „Profesionalac” kao naslove dva dela, ali je kasnije promenio u „Ideal” i „Profesija”. Godine 1976, *Ideal i profesija* je objavljena na nemačkom jeziku (prevedena sa američkog izdanja i sa svim skraćenjima u njemu), pod naslovom *Der junge Revolutionär, Memoiren 1929-1941 – Mladi revolucionar, Uspomene 1929-1941*. Zbog velikog interesovanja čitalaca, pojavilo se 1979. džepno izdanje u mekom povezu. Na srpskom jeziku, međutim, *Ideal i profesija* se tek sada objavljuje.

Đido objašnjava da su izraz profesionalni revolucionar koristili za sebe Lenjin i njegovi boljševici te je zato za jugoslovenske komuniste bio nešto najuzvišenije – označavao je čoveka koji se potpuno posvetio revolucionarnoj borbi. No, Đido ipak greši kada svoju revolucionarnu delatnost smatra za profesiju a sebe naziva profesionalcem. Ili kada u samoj knjizi govori o sebi i svojim drugovima kao o profesionalnim revolucionarima i profesionalnim komunistima. Profesija znači stalno, osnovno zanimanje, odnosno glavnu delatnost, što bi donekle odgovaralo. Ali profesija pretpostavlja određenu stručnu spremu kao i da njome pojedinac sebe izdržava, a ni jedno ni drugo ne važi za predratne komuniste. Uz to, mada je profesionalizam često povezan sa žrtvovanjem, ono je kod revolucionara mnogo veće. I najzad, profesionalno bavljenje nečim može da znači kako se radi da bi se stekla materijalna dobit ili pravila karijera. Toga kod komunista nije bilo.

*

Đido je pisao *Ideal i profesiju* latinicom i ekavski, kao i mnoge druge svoje spise. Ali, često je pisao i ćirilicom i ijekavski. A dešavalo bi mu se i da slučajno pomeša ekavski i ijekavski. Koristio je naliv pero i plavo mastilo i hartiju formata A4 (297 x 210 milimetara). Rukopis mu je bio lep i čitak. Prva rukom pisana verzija *Ideala i profesije* nalazi se na Univerzitetu Stanford u arhivu Huver (the Hoover Institution Library and Archives) i svakom je dostupna. Ceo rukopis je prekućala Đidova supruga i moja majka Štefanija (Štefica, Štefka). Koristila je nemačku pisaću mašinu Erika Naumann (model M iz 1936) koju su polovnu kupili pošto je Đido sišao s vlasti. Na njoj je prekućala i mnoge druge Đidove knjige, članke i pripovetke, između ostalih i *Novu klasu*. Dok je Štefica bila odličan daktilograf, sâm Đido nije znao da kuca niti pokušavao da nauči a videlo se i da uživa dok piše naliv-perom. Na ovom prekucanom tekstu Đido je pravio ispravke, ali ih nema mnogo. Na fascikli piše: „redigovan tekst (redigovanje izvršeno u leto 1982)“. I to je tekst koji čitalac ima pred sobom.

Dok sam priređivao knjigu, ništa nisam ispravljao osim očiglednih slovnih grešaka, niti sam išta dodavao ili oduzimao (osim tek poneki znak interpunkcije). Nekoliko pasusa koje je Đido prekrizižio, ja sam ipak vratio i dao za to objašnjenje. Đido koristi pravopis iz svog vremena, i na primer, piše *ustvari* umesto u stvari, istoriski a ne istorijski, revolucioner a ne revolucionar, vođ i vođi umesto vođa i vođe, iza godine ne stavlja tačku. Nisam ga ispravljao. Smatrao sam da je moj glavni zadatak da tekst dopunim fusnotama. Kada navodi ono što su drugi rekli, Đido se trudi da bude u njihovom izvornom govoru – crnogorskom, hrvatskom, slovenačkom, makedonskom i drugim. Takođe voli da upotrebi arhaizme i lokalizme i neobične, retko korišćene reči. U fusnotama sam pokušao da objasnim i „prevedem“ nepoznato i nejasno. Davao sam i osnovne podatke o ličnostima za koje čitalac možda nije čuo i stavljaio kratke opise manje poznatih događaja, navodio vreme i mesto, objašnjavao u nekoliko reči istorijsku pozadinu. Ukoliko želi da se detaljnije obavesti, čitalac može to sâm da učini koristeći enciklopedije, rečnike i istorijske knjige i pretražujući internet na kome se, sa upornošću i strpljenjem, može pronaći doista zadivljujuće veliki broj informacija

o ljudima i događajima iz naše predratne istorije. Ukazivao sam i na činjeničke greške koje je ponekad Đido pravio i ispravljao ih (naravno samo u fusnotama). Đido se u tekstu povremeno pita šta se sa nekim dogodilo – danas se zna odgovor i ja sam ga stavio. Mada u ovom predgovoru pišem „Đido”, u fusnotama sam stavljao MĐ, a umesto da pišem „ja”, stavljao sam AĐ. – želeo sam da time fusnote učinim neutralnijim, objektivnijim. Sâm Đido nije stavljao fusnote. Budući da su sve fusnote moje, smatrao sam za suvišno da uz njih stavljam „Prim. priređivača”, što je inače pravilo u istorijskoj nauci. Uzdržavao sam se od iznošenja mojih sudova kako bi čitalac mogao što slobodnije da razmišlja i donosi zaključke. Samo na nekoliko mesta sam se kritički osvrnuo na Đidovo pisanje a čitalac neka odluči da li je bilo neophodno.

*

Izdavačka kuća Vukotić Media objavila je 2016. knjigu Milovana Đilasa *Pisma iz zatvora* a 2022. njegov *Raspad i rat: Dnevnik, 1989-1995*. Obe knjige sam ja priredio. Gospodin Manojlo-Manjo Vukotić, direktor Vukotić Media, i gospođa Dubravka Vujanović, glavna urednica, izrazili su želju da budu izdavači još nekog neobjavljenog Đidovog dela. Moj porodični savet, koji se sastoji od moje supruge Olgice, ćerke Marije, sina Nikole i mene, sa zadovoljstvom je prihvatio ovaj predlog i dogovorili smo se da to bude *Ideal i profesija*. Zahvaljujem se gospodinu Vukotiću i gospođi Vujanović na podršci i ohrabivanju dok sam radio na ovoj knjizi. Pokazali su i veliko strpljenje – budući da sam želeo da knjiga bude sa što manje grešaka i sa što više objašnjenja, radio sam sporo a takođe i često pravio prekide zbog mojih eseja i predavanja.

Istoričar i prevodilac Veljko Stanić je objavljivao radove o Milovanu Đilasu i o njegovoj prvoj supruzi Mitri Mitrović koja je jedan od glavnih junaka *Ideala i profesije* i kojoj je Đido knjigu posvetio. Uprkos velikim obavezama, pročitao je u rukopisu celu knjigu i dao mi niz odličnih saveta i vrednih podataka dok sam pripremao fusnote. Sa istoričarem Nebojšom Damnjanovićem, razmenio sam brojne imejl poruke u vezi sa istorijskim temama iz Đidove knjige – i ta prepiska mi je veoma koristila. Akademik Vladica Cvetković, profesor geologije, odličan je poznavalac Đidovog života i rada. Pažljivo je pročitao knjigu

i fusnote i napravio mnogo vrednih primedbi. Hvala Veljko, hvala Nebojša, hvala Vladice.

Gospođa Jugoslava Ljuštanović je lektorisala predgovor i fusnote. Olgica je radila na korekturi, davala predloge u vezi sa predgovorom i fusnotama i učestvovala u izboru fotografija. Nikola je uvek nalazio vremena da pomogne. Njih troje su zajedno sa mnom radili i na pripremi prethodne dve Đidove knjige tako da smo postali tim. Hvala drugari saigrači!

U Beogradu, 9. juna 2024.

...dici iz gradanskih partija, malom deca ^{vojnici} ~~deca~~ (61)
...itelja, mali su o policiji tacnije zastave. Uostalom,
...policije su stvarali i ujedini oceni. Oni se nisu ob-
...od uje ~~toliko~~ toliko kao od ujeditelja, nego kao od
...kao takva, vrsta ujed i

...mozi imati tacnu sliku ~~o~~ o oslobodjenu
...afa, a jos manje o tome na stali rezim spreman.
...~~toliko~~ Te su to kasnije dogodnji mogli da
...kriju. Dli su oni, istovremeno, postali i sve
...^{izvanjski odnos} jedne prema drugoj.

...^{izstavant} (2) ^{partija}
...Zrazit vpratskarne studenata fristalica gradanskih
...Stojan Juretic, student prava. On je pripadao radikalnog stava
...bio do te mere aktivan da se mogao smatrati za prats-
...nika sviji ujed.

...Jon je bio Curogorac. Tako ste iz Kolasiua. ~~Jon~~ Jon iz
...e Gore Zuoao sem i ujeja i ujeovu majku, siromas an udov
...u s vrha varosi, koje je imala yivien, kucicu, dobre ma-
...su sluzile svakovne za svašta i sama kojoj je letala da
...ljuje. Siromasni dečak kao da je od malena bio svestan da
...more uzdici jedino bistiunom i radom: prvom nasledio ga
...upom se uje stedeo, ^{na} ^{u istom} ^{lelu} uprkos neznoj zdraofja.

...Velike celave glavni i dugog krizicij uora, na kubičij
...i modikavom liu, on je bio veoma ^{upadljiv} ^{upadljivo} ^{u taliku vose}
...i govorio malo a smejao se besumno, ^{kao to} ^{uacimom icine} ^{staci} ⁿⁱ ^{ci}. On je smetao
...tiku vestiuom, jos bolje-lukavstvom. To uje ⁿⁱ ^{korio}. Juekar
...je svate, u kontatetu s ujeim, ^{mozno} ^{osecat} da ga on vara da
...navodi da postupi po ujevoj. Zeljij epato ⁿⁱ ^{uspevas}
...bas to i ostvari. Nolutkarstvo i vestiuu mu nisu bile

NEZADOVOLJNICI

1

Kod kuće su me spremali, za odlazak na studije, na čudan način: majka, umna, ali nepismena seljanka, nije znala šta je to gradski život, i sašila mi je od postava džakčić, u koji je strpala moju gimnazisku, poluseljačku odeću – košulje od kambrika, pletene čarape, džemper od grube vune i plehnatu šolju kajmaka, a otac mi je dao novaca previše za njegove prilike, a i prema prosečnim studentskim troškovima, svakako zavarano bratom, troškajli momkom, koji je, učeći u Beogradu, uzimao od kuće podosta novaca, ne prikazujući uvek tačno koliko koštaju stan i hrana i najnužnije životne potrebe.¹ Meni je bilo krivo što nemam ne samo pristojnog odela i cipela, nego ni kufera, i unapred sam znao da majčino džakče neće ni stići do Beograda.

Ali ni moje predstave o velikom gradu i o putovanju u daleki svet nisu bile mnogo jasnije. Nikada dotad nisam bio video voz: seljaci i otac, koji su znali šta je to, upozoravali su me da se naročito čuvam od njega, da me ne pregazi, jer ide tolikom brzinom da se čovek ne može ukloniti ispred njega ni na kilometar daljine. A zatim: kako naći konačište, gde jesti, kako se snaći u ulicama? No istovremeno me zahvatala potajna radost što ću i ja videti novi – viši i širi – svet, i drukčije ljude i prilike.

Sem toga, na bratovljev predlog, a uz očev pristanak, rešio sam da idem na školovanje u Pariz ili Prag. Imao sam volje da učim žurnalistiku – takav fakultet je tada, čuo sam, postojao u Pragu. Otac je inače želeo da studiram medicinu. Smatrao je to za najpouzdanije zanimanje: bolesnih ljudi vazda ima. Tako je i zemlju držao za jedino siguran imetak – ni gòri, ni propada, niti može ko da je ukrade. Svet u koji sam se spremao biće, slutio sam, nešto sasvim novo, i ja sam

¹ Postav je glatka lanena ili pamučna tkanina. Kambrik je vrsta belog platna.

strepeo od neke slatke strave, krećući u njega rešen da ga zamrzim ili da se probijem kroz njega.

Izmišljao sam svakojake razloge, nestrpljiv, da krenem što pre. Bila je sredina avgusta i sunčani dani. Otac me ispratio do Kolašina, a kako je bilo vrelo, na put iz Bijelog Polja krenuli smo kasno popodne. Usput smo svraćali ovde-onda, i putovali noću, on na konju a ja peške, ukraj žuboravih rečica, kroz crne vlažne šume i ledenu belu mesečinu. To nije bilo prvi put da tako putujem s ocem, u neprestanom razgovoru. Ali je bilo prvi put da su mi se njegovi saveti činili dosadnim, i skretao sam razgovor na događaje i ljude iz crnogorske i porodične prošlosti: on je pričao kitnjasto i živo, a znao je i pamtio veoma mnogo. No lepota njegovog pričanja bila je naročito u tome što je uvek isti događaj pričao na drugi način, ne menjajući pri tome njegovu suštinu. Kao da se srastam s junačkom stvarnošću, koja se već pretvarala u legendu i kojom je bio ispunjen veliki deo mog detinjstva i moje lektire, ja sam upijao u sebe, sanjareći o budućnosti, njegov govor, sav od naglosti, od nežnosti i žestina, ljudskosti i divljine.

Prvi put sam seo u auto na putovanje duže od nekoliko kilometara. Bio je to star i sav raskliman autobus, a kako sam bio mlad i neugledno odeven, šofer me bacio sasvim pozadi na drvenu klupu. Okrenuo sam se, otac se izgubio u prašini, izgledao je neveselo, obešenih brkova i brade, i kape pale na oči, kao da je gotov da zaplače: bio je to jedan od prvih rastanaka sa sinovima, koji su tražili sreću izvan njegove brige i vidika.

Meni nije pozlilo u autobusu, iako su mi pričali da se to skoro svima događa, naročito kad putuju prvi put. I da nije bilo tuge zbog rastanka s kućom i s rodnim krajem, utoliko dirljivije što je ostala zavezana, neizlivena u suzama, ja bih se vozio razdragano kroz senovite lugove, preko zelenih brežuljaka i kroz surove kamenjare, s novim utiscima i u neobuzdanim sanjarijama.

Autobus je išao sporo i prašina je, u zlatnim runima, kuljala kroza njega, pretvarajući crne crnogorske kape i bele košulje i bluze u sivu pustinu.² Kraj je ličio, zemljom i gorom i dalekim vrhovima, na zavičajni, a vrućina još nije bila pritisla.

Promena je, naglo, nastupila čim smo prešli Vjeternik: iz šuma smo uronili niz iskežene kamenjare, izjedene ognjem i ledom, u vrelu i sivu pustinju od iskidana kamena i od kvrgava žbunja, i bez livada i gajeva, dubrava i poljana, bez kapi vode u sebi i oblačka nad sobom.

² Pustina je debeli prekrivač.

To je bila Crna Gora, ona prava, iz pričanja, iz pesama i predanja, i ona se pružala na sve strane, u nedogled, sve do skadarske ravnice, isto tako sive, čak žučkaste, ispečene i rasušene do utrobe, sve do visova na horizontu, golih i strmih i uzdrhtalih pod pepeljavim, usijanim nebom. I mi smo srljali u to vrelo, sivo kameno more, koje nije imalo milosti ni tuge, ni za ljude, ni za sama sebe.

I otac i drugi su me upozorili da se čuvam, da me u Podgorici ne prevare nadaleko čuveni mangupi – „cikotići“, vešti svakakvim spalucima. Baš tog leta su, pričalo se, izvarali seljanke na pazaru. U narodu se bilo pročulo da se pojavila žena s konjskom glavom, kao pred kakvom velikom nesrećom, i bilo je nepojmljivo s kakvom su upornošću seljaci u to verovali. „Cikotići“ su iskoristili tu praznovernu radoznalost i viknuli na pijaci: Evo žene s konjskom glavom! Narod je nagrnuo, žene su napustile svoje kotarice sa smokvama i groždem i pojurile, a mangupi počeli da kupe ono što je ostalo. S tom pričom i s tom praznovericom ušli smo u Podgoricu, u prave ulice od jednakih kuća prizemljuša, s dva-tri hotela na sprat, dva-tri isto takva nadleštva i s prostranom pijacom.

Bilo je oko podne. Morali smo čekati polazak autobusa do dva sata posle podne. Sedeo sam pred kafanom i gledao kako tu u blizini šofer i njegov pomoćnik popravljaju motor na nekom autu. Pomoćnik mi priđe i ponudi da me odveze za Cetinje po istoj ceni kao i autobus, samo nešto kasnije. Pristao sam, razume se – udobnije je voziti se autom. Prevara je bila u ovome: oni dvojica nisu bili ni šofer ni njegov pomoćnik, i kad je došao pravi šofer, tražio je znatno više da me odvede do Cetinja, što sam morao i dati, da ne bih noćio u Podgorici. Ono su bili pomoćnici šoferovi u podvali – „cikotići“.

I mada sam unapred znao da mi na putu mogu podvaljivati kao novajliji, kao „seljaku“, pa sam se pravio da imam što neradoznaliji izgled, ipak sam se, eto, nečim odao i ulovili su me na prvom koraku, baš tamo gde sam bio najoprezniji.

Na Cetinje sam stigao u sam mrak. Brat Aleksa je tu služio vojsku i potražio sam ga odmah, u kasarni, gde me očekivao. On je u vojsci imao neprilika i sukoba sa starešinama. Baš tih dana izišao je iz pritvora: neki podoficir nasrnuo je na njega, a on je bacio na nj porciju s čorbom. Izvukao se bez većih posledica jer je bilo oficira koji su poznavali oca.

Sada je tek izbijala na videlo ona njegova neobuzdana i divlja ćud, uz veoma razvijenu istinoljubivost i hrabrost. Malo povijen u rame-nima, kao da je sabijao u grč te osobine, da naglije i žešće izbiju. Iako

kratkovid, imao je svetle, krupne tamne oči, ispod oširih gustih veđa i dugih trepavica. Lice bledo i okošto bi postalo u ljutini još bleđe, skoro zelenkasto, a izvijene usne bi pomodrele i zadebljale se.

Njegovi sukobi u vojsci već su bili dokaz njegovog intelektualnog, pa već i političkog negodovanja. Čitav sistem kaplarskih i podoficirskih šikana, slaba hrana i dr., izazivalo je kod njega proteste i on je izbijao na čelo nezadovoljnika. Sve me to nije nimalo čudilo. Naprotiv. Jedino sam se bojao za brata da se onako plahovit ne zatrči i strada.

Čitavo veče, do kasno u noć, šetali smo po Cetinju, potonulom u mesečinu, koja se sa svih strana sručivala niz strmine. Brat me zadržao da ostanem i sutradan. Jedva sam čekao jutro da bolje osmotrim gradić i okolinu – ovo divotno ljudsko gnezdo u kamenu.

Jutro je bilo sve zeleno, izniklo iz parkova i ogromnih krošanja. Tek kad bi se izišlo iz grada, na Orlov Krš ili ka Belvederu, videlo se u kakvom kamenom moru, u kakvoj beskrajnoj skamenjenoj pustinji su ljudi od kamena našli nedrašce na Cetinjskom polju, da tu začnu istoriju, mučnu i tvrdnu, svu od ljutog kamena. Svojom svežinom, svojom jednostavnošću lepim zgradama i ulicama, svojom nerazmetljivom i utoliko čistijom čistoćom, Cetinje je ličilo na najlepše pesme o ljubavi i tišini, na utočište ljudsko, a kamene grdosije što su rasle svud okolo i uzrjani kameniti beskraj što se širio oko njih, uokviravali su tu cetinjsku toplotu, tu duševnost, nečim gorostasnim, kao iz bitke džinova, kao polomljenim stihovima, rečima i slikama iz junačkih narodnih pesama.

Cetinje mi se učinilo tada, i mnogo puta kasnije, i vazda, jednim od najlepših gradića na svetu. Ne po lepoti zgrada – ono toga skoro i nema, ni po bogatstvu starinama – ono toga nešto i ima, nego po nečem tako očito ljudskom i kao takvom izraženom s nepojmljivom snagom i jednostavnošću, na način prost i topao, bolan i potresan. Eto, čovek je tu, nateran istoriskim udesom, savio u golu kamenu, iz ništa i na ničemu gnezdo svoje i time započeo istoriju jednog naroda. Nigde u svetu se ne da naći nešto da govori s takvom potresnom jednostavnošću, svakim kamenom iz zida, svakim čavlom iz dasaka. I sve je to, kao takvo, skladno i povezano u jedan uzvik i grč jedan: tu smo se savili, ne da blagujemo, no da se otmemo. To je lepota naša: rvati se doveka sa zlom svakojakim, pa makar se i ne odrvali. To je Cetinje, lepota nad lepotama: sudba jednog naroda u nekoliko kuća od kamena i u jednom manastiru izraslom iz kamene pozadine sve do Lovćena i do mora.

Nad svim se isturio Lovćen, izbačen tim haosom, lebdeći, a na njegovim isturenim prsima kao vršak dojke – grobnica Vladičina,

nad beskrajnim morem od plave, mirne vode i još širim i uzbibanim morem od kamena – nad zemljom njegovom... Da ničeg nije bilo kod Vladike, do želje da se nastani tu zanavek, u olujama ovog neba svetlog i prozirnog do dna i nad nemirom ovih dvaju mora – ostao bi besmrtn, dok je ovog prostora i ovih stihija i u njima bića ljudskoga. No ni ta želja ne beše kod njega slučajna: nosio je on svu tu mahnitu i prokletu krajinu, njena mora i oluje, plaveti i tišine, njene ljude iznikle iz sudara svetova, kamene iz ognja kamenoga, i njihove muke, i prošlost i nade, sve je on to imao u svakoj reči, u stihu svakom, u mislima za noćnih bdenja i u snoviđenjima svojim...

U ovoj sredini, moćnijoj u stvarnosti no što je u legendama o njenom junaštvu i čojstvu i pregnućima, brat mi se učinio još bliži svojom junačnom divljačnošću i otvorenošću: kao da me napajao nekom iskonskom snagom, iz dna ove zemlje od kamena, u volji za život i za otpor nasilju i tuposti. Sada je naša ljubav konačno dobila i drugi vid: isto mišljenje i osećanje prema društvu i prema svetu. Mi smo to već tada nazivali komunizmom. Ali to nije bilo to. Nego duboko nezadovoljstvo s postojećim stanjem i neodoljiva želja da se izmeni ovaj i ovakav život, da se ne pomirimo s tromim tonjenjem u njegovoj sivoj i brutalnoj monotonosti. Naš rastanak je ovog puta bio manje tužan no junačan... Bilo je mraka i mutnoće u osećanjima, a pogotovo u shvatanjima, ali bilo je i neke tvrde i nepokolebane snage u svemu tome...

A što se tiče mog daljeg puta ka Beogradu, kao da su unapred bile spremne zasede koje će me sačekivati na svakom zastanku. Na brodu od Kotora do Novoga – nisam zamišljao da su ti brodovi tako mali i laki, naturi mi se neka devojka, tobož učenica učiteljske škole u Beogradu, ni lepa ni baš mlada. Bio sam srećan što ću se s nekim, eto, zaputiti, a ona kao da je znala sve. Pomogao sam joj da iznese stvari u Novome, a ona me odvela u veoma luksuzan hotel „Boku” i tu naručila bogat ručak za sebe i za mene, koji sam ja i platio, razume se. Onda me odvušla u razne radnje i nakupovala – iz mog džepa, razume se – kolača i voća čitave kutije, „da nam se nađe za put”, a na tom putu je nestala u Sarajevu.

More nije na mene ostavilo utisak ogromnosti. Istina, u Kotorskom zalivu ono je zazidano kamenim grdosijama, koje ga stešnjaju i dave svojom težinom i visinom: njegova plavet se jedva uvukla, pitoma, među njih. Ali ni ona puklina s otvorenom pućinom kod Herceg-Novoga ne nudi širine. Tada, kao i kasnije, meni se more učinilo malo, uskog horizonta, bez daljina. A s planinskih visina se vidi dalje, sve

do plavičaste tmine – prostor se na planinama pruža svom svojom opipljivom veličinom, preko visova koji se nižu jedni za drugima. Veličina i silina mora se osete tek kad se živi na njemu i u njemu. I tada i uvek sam više uživao u planinskim visinama, i to i zbog širine i prozirnosti njihovih vidika.

Voz me iznenadio veoma: učinio mi se malen i neobično spor. Ničeg od one priče o silini i brzini: slobodno se moglo pretrčavati ispred njega, pa i sustizati ga na polasku. Gužva je bila i tada prilična i teško se dobijalo mesto. Stajao sam u hodniku dugo, dugo, njireći kroz prozor do u kasnu noć: putovali smo nekim čudnim, mesečevim krajem – sve od beličastog kamena, po kome su bdele crne straže kiparisa.³

Bio sam se čvrsto rešio da ne stignem u Beograd u svojoj poluseljačkoj i otrcanoj odeći. Na to me naterivalo još više to što sam očito privlačio pažnju, tako da je svak u meni prepoznavao naivnog poluseljaka, koji je krenuo u svet na školovanje. U Sarajevu je trebalo presedati u voz. Čekalo se dva-tri sata, i taj zastanak sam iskoristio da obiđem varoš i kupim što mi treba. Još odranije sam znao da su Jevreji veliki podvališe u trgovini. No kako u Crnoj Gori nema Jevreja, nisam ih ni razlikovao po fizionomiji. Dućan u koji sam ušao bio je, razume se, jevrejski – Jevreja je tada bilo mnogo u Sarajevu, u trgovini, a ja nisam ni naišao na neku drugu radnju koja bi prodavala gotova odela. Da mi prodavac Jevrejin ne bi podvalio, rešio sam da ponudim polovinu od cene koju on kaže i da se učinim kao da ću da odem. Ali trgovac je pristao i na tu cenu i „izradio me“: odelo je bilo veoma loše, kako se kasnije pokazalo. Ali to je bilo moje prvo „građansko“ odelo – kompletno i od brata nenasleđeno. Bilo je crno – „za svaku priliku“. Kupio sam i košulju i kravatu („mašnu“) i tu u radnji se odmah i presvukao. Sad kad sam svukao svoje poluseljačke prnjke, tek sam video kako sam bio i smešno i slabo odeven, naročito ako se to uporedi s mojim namerama: da studiram u Parizu i da postanem pisac.

Tada sam se prvi put vozio tramvajem. I on mi se učinio spor i sitan. A video sam da u gužvi ne mora ni da se plati. Sarajevo nisam takoreći ni video. Bojao sam se da ne zalutam, i čitav sat ranije bio sam na stanicu. Po desetak puta, na sve strane, proveravao sam vreme polaska i voz kojim treba da idem.

Izabrao sam – radi Srema – put preko Broda, koji je nešto duži nego preko Užica. Krenuli smo posle podne i u pretrpanom vozu, u jari koja je nešto malaksala, neki mladić je pevao i pevao, na uživanje

³ Kiparis = čempres.

sviju, bosanske pesme, pune ljubavnih i svakih jada, i to otegnutije („pod ravan“) no što sam ikad čuo.

Unapred sam se spremio da uživam izjutra u sremskoj ravnici. I zaista, prizor je bio do te mere nov i zapanjujući, da ne bih mogao čak ni reći da je lep bio. Kao mnogo puta kasnije – putujući kao ilegalni partiski radnik ili kao ministar, tako sam i tada, prvi put, u rano jutro, gledao ogromno sunce koje se, iskrvavljeno, iz zlatnog ponora diže nad ravnicom i njenim izmaglicama, kukuruznim modrinama i bledim platnima strnjišta. Sunce se pelo, polako, neprimetno – dočem kod nas u brdima najednom izbije i posle stalno odskače na zamerke, po čitavo koplje. Bilo je najčudnije što ravnica, koju sam prvi put video, nije bila beskrajna, kao ni more: nebo je padalo tu odmah, na vidiku – ono je bilo druge boje i težine. No onog stravičnog, kosmički obilnog prizora krvi, ognja i zlata, što kuljaju sa suncem, dotad nisam ni video ni slutio.

Slep i pijan od tog jutra i neprospavane noći, ušao sam u Beograd. Železnički stanovi pred stanicom učinili su mi se ogromni: to je, znači, grad tako kolosalnih građevina... Nikad više nisam, žaleći, mogao da opazim te zgrade, iako sam ih uvek tražio, ulazeći jutrom u Beograd: one ustvari nisu ni velike ni lepe, nego su se takvima učinile meni, jer nisam bio dotad video ni približno takve. Kad sam kasnije video daleko veće, ona njihova veličina ostala je samo u sećanju, a one se svele na svoju stvarnu, skromnu, veličinu.

Uzeo sam nosača, ne što mi je bio potreban za moj zavežljajčić – čak sam se s njim natezao ko će ga poneti, nego da me odvede do neke ulice gde ima soba za izdavanje. On me odveo u prvu ulicu, u Balkansku, i pokazao mi cedulju na kapiji nekog dugačkog dvorišta, ali, osetivši me, i naplatio više nego što je bilo uobičajeno.

Debela stara žena uvela me kroz kuhinju u sobu – u drugom krevetu je neko već spavao. Umio sam se i odmah legao. Nisam bio spavao već dve noći, koliko je trajalo putovanje vozom, a bio sam iscrpen i od dugog stajanja. Zaspao sam odmah, utopljen u sremsko sunce i u tutnjavu voza, koji su još trajali u meni. Probudio sam se kasno popodne, pojeo komadinu bureka u prvoj radnji i zaputio se mojom „strmom ulicom“ u grad. Najednom sam izbio na visoravan – na trg ispred velike zgrade, s vodoskokom u sredini.

Smešni doživljaji su se nastavljali. Zamolio sam žandarima da mi pokaže gde se Terazije. On se nasmejao i pokazao rukom uokrug: Evo, tu smo! – Bio sam duboko razočaran: mnogo sniskih zgrada, neki vodoskočić, i uopšte se ne vidi zašto bi to bio glavni trg prestonice. Ušao

sam u prvi tramvaj i pošao prema Slaviji, jer je tako na njemu pisalo. Taj tramvaj je tada vozio do iznad Slavije, tadašnjom Makenzijevom, tamo se okretao i išao do Kalemegdana, gde se takođe povraćao kod Umetničkog paviljona.⁴ Ja sam prošao Slaviju – svoj cilj, vozio se do kraja Makenzijeve – tu mi je kondukter naplatio kartu ponovo, onda se vratio do Kalemegdana, tj. prošao Slaviju i Terazije ponovo, a da ih ne primetim. Kartu sam opet, dakako, platio. Tek kad sam ponovo naišao na Terazije primetio sam onaj vodoskok i hotel „Moskvu” i posumnjao da sam tu već bio, pa sam zamolio konduktera da mi kaže kad treba da se skinem na Slaviji. I on se nasmejao: Pa ja vas gledam kako se stalno vozite, a već dvaput ste je prošli...

Video sam da tako ne ide. Kupio sam vodič i počeo da lutam gradom, izučavam ulice, trgove, značajnije zgrade. Za tri dana sam se već orijentisao u gradu i u njegovoj okolini.

Onda sam pošao da se raspitam za svoj put za Pariz. Pre svega, nedostajali su mi dokumenti iz sreza, a bilo je i veoma složeno doći do franaka: tražili su neke komplikovane dozvole, preračunavanja valuta i sl. Mahnuo sam se svega toga odveć olako – na kraju krajeva bilo mi je svejedno gde ću učiti, i upisao se najzad na grupu jugoslovenske književnosti.

Prve dane provodio sam sa svojim školskim drugovima iz gimnazije koji su došli u Beograd, bilo na studije, bilo u vojnu akademiju. Izgleda da su i oni prošli u putu kao i ja: svi su se naselili u Balkanskoj ulici i oko nje, hraneći se po prčvarnicama. U gradu su se snalazili čak i gore od mene, a još teže se navikavali na gradski način života. Ali meni je bilo dosadno to muvanje sa istim ljudima, kao i besposlene sedeljke posle ručka i večere u krčmama, s dugim razgovorima i prepirkama ni zbog čega. Preselio sam se u viračarski deo grada, u kome sam kasnije mahom i stanovao, a na Univerzitetu ubrzo našao novo društvo i novu sredinu.

Dok sam još stanovao u Balkanskoj, video sam tada glasovitog boema i čuvenog pesnika Tina Ujevića. Pokazao mi ga je kelner „Podruma kod Moskve”, u koji je pesnik često navraćao na škembiće i ljutu rakiju. Tin se tada, a i kasnije, kretao mahom oko „Moskve”. Ja sam ga tada radoznalo posmatrao, skoro ga uhodeći. Već sam bio čitao njegov *Lelek sebra*, i nikako nisam mogao da izmirim u sebi ispranu čistoću njegovih stihova i onako zapušten, skoro grub njegov izgled: uvek je

⁴ Makenzijeva se posle Drugog svetskog rata dugo vremena zvala Maršala Tolbušina a danas ponovo ima staro ime.

bio neizbrijan, s nezašnjiranim cipelama, otrcanog mantila, a težak i podnadao, skoro gojan, krupnih i buljavih plavih očiju, u koje nisam smeo da pogledam, bojeći se da ne otkrije moju radoznalost i čuđenje.

Tin je bio znamenitost grada, kao muzej ili spomenik. Psovao je glasno buržuje, uzimao od njih pare, imao bezbroj prijatelja, a živeo ustvari sam usred vreve i obožavanja.

2

Uprkos tome što su se i u ovoj seljačkoj zemlji teško osećale posledice velike krize od 1929 godine, nikad se u njoj nije trošilo i bančilo tako nemilice kao u to vreme. To je bilo istovremeno i doba šestojanuarske diktature kralja Aleksandra. Beograd je, čini mi se, i u tom pogledu bio najizrazitija slika zemlje: kafane su bile prepune, pilo se previše i na svim stranama, kao da je svet plivao u izobilju ili želeo da na muke teške zaboravi. Mogućno je da statistika o potrošnji alkohola ne bi pokazala nikakvu razliku između tih godina i onih ranijih ili kasnijih, ali je utisak o očajničkom, besnom pijančenju bio očit. Svakako, to je bio jedan deo stanovništva koji je tako pio, ali je on svojom besomučnošću davao pečat noćnom životu čitavoga grada.

Ne mogu, dakle, tvrditi da se tada više pilo, ali je tačno da je to rađeno na upadljiviji način. Uostalom, cilj ovih sećanja i prisećanja i nije utvrđivanje istorijskih činjenica, a još manje neke sociološke ili ideološke analize. U njima će namerno biti izbegnuto i sve ono što pretpostavljam da se može naći u arhivama ili što je već objavljeno. Ja nemam za cilj ništa drugo nego da kažem ono što pretpostavljam da neće reći neko drugi ili da neće biti saznato na drugi način i da, po mogućstvu, izložim atmosferu vremena u kome sam živeo i ocrtam ljude s kojima sam se družio i borio. Ali kako se pri tom izlaganju činjenica ne može izbeći i izvesno zaključivanje – i ja ga primam s rezervom, bar utoliko što ga ni sam ne smatram konačnim i svestranim.

Daleko od toga da bi se moglo pouzdano tvrditi kako je diktatura, ako ničim drugim a ono svojim pritiskom, pojačavala želju ljudi za raspusnim životom, odvrćajući im pažnju od političkih problema. I šestojanuarska diktatura, kao i svaka druga, odbila je većinu ljudi od aktivnog interesovanja za politiku. U prvi mah, ona je pogodila partiske vrhove, onemogućivši im aktivno bavljenje politikom, dok je obična masa bila ravnodušna, a nije bilo ni malo onih, naročito u

srpskim krajevima, koji su odobrali kraljev državni udar kao „spas države“, razočarani jalovim i bezizglednim parlamentarnim debatama, čestim promenama vlada i aferama. Bilo je to takvo vreme: ljudi su pili ako i ne mnogo, a ono napadno, kao iz ijeda, utapajući se u alkoholu da bi se „ispovedili“ i „olakšali“ sebi muke, među kojima su one političke bile čak i najmanje vidne, a najčešće svakodnevne životne nedaće: nezaposlenost, bankrotstva, bolesti i razočarenja svake vrste – u naciju, u državu, u veru, u ljubav i porodicu.

No ako osnovna masa onih koji su bančili nije to činila iz političkih pobuda, bilo je očito i onih koji su – u nemogućnosti da se iskažu na drugi način – to radili baš radi utapanja u piću svoga političkog negodovanja. Što su stariji pili iz ljutine i očaja – razumljivo je. Ali šta je ostajalo, na kraju krajeva, i nekom mladiću, koji je stupao u društveni život, nego da pije, u zemlji u kojoj su zatvorene sve mogućnosti za političku, a i za svaku stvarno novu idejnu aktivnost? Dotadanje političke partije rasturene i zadavljene, štampa zauzdana, svaka javna aktivnost pod kontrolom policiskog aparata do te mere sirovog i surovog da je njegov pritisak ublažavala jedino njegova tupoglavost.

Revolt je tada, kod mladog čoveka, počinjao najpre kao moralni: kao negiranje nasleđenih i zatečenih pojmova i odnosa. Običan čovek je podnosio diktaturu i druge nedaće toga vremena kao elementarno zlo koje ga je zadesilo, a protiv kojeg je on nemoćan. On je svu svoju brigu okretao ka porodici i svakodnevnom životu. Bio je – „malograđanin“. Drugo nije ni mogao biti, ako nije hteo ili da ide u haps ili da na neki drugi način satire život svoj i svoje porodice. Negirati baš taj i takav život, odupreti mu se i ne potonuti u njega, „ne biti malograđanin“ – to je bio najčešći izraz negodovanja mladih ljudi, naročito intelektualaca.

U toku čitave dve godine mog studentskog života, tj. od jeseni 1929 do jeseni 1931 godine, ne samo oni mladići koji su se kao ja osećali nezadovoljnicima u svakom pogledu, nego i mnogi drugi, tražili su izlaz iz unutarnjih muka u jednoj naročitoj vrsti boemskog života, u kojoj alkohol možda i nije bio glavnim utočištem. Pre svega, ti mladi ljudi su veoma malo radili, provodeći najveći deo vremena u dugim sedeljnkama i diskusijama, po zadimljenim sobičcima, u kružocima koji su se stvarali spontano, prema psihičkim i intelektualnim sklonostima. Mnogi su se kockali, neki su jurili za ženama, a neki pili. A većina su traćili vreme ni sami ne znajući na šta. Razume se, među njima je bilo i onih koji su priželjno prihvatili knjigu i klupu – ti su bili prezirani od onih drugih kao „bubalice“, „budući činovnici“ i „profesorske ulizice“, što su oni mahom i bili, jer se, uostalom, drukčije ne može ni dovršiti školovanje. Čak i

bez obzira na to kakve je ko bio idejno-političke orijentacije, nerad ili marljivo učenje samo radi ispita bili su krajnje i najčešće pojave.

Razume se, ja sam odmah upao u onu prvu sredinu. Čak nisam ni upao, pošto se ona tek stvarala. Pre bi se reklo da sam bio i jedan od njenih tvoraca. Jer sve one gornje pojave karakteristične su bile za nove studentske generacije, za one koje su dolazile na Univerzitet posle šestog januara. Starije generacije su bile, međutim, drukčije: mirnije, povučeniye i radenije, čak i bez obzira na to da li je i kako ko bio politički opredeljen.

Političke organizacije na Univerzitetu bile su razbijene ili su se raspale s nastupanjem diktature. Od komunističke organizacije nije bilo ni korova. Bilo je par komunista, starijih studenata, ali su ili bili pasivni, ili u tako dubokoj konspiraciji da nisu davali ni glasa od sebe. Jednog od takvih sam i poznao, ali više kroz to što je bio Crnogorac iz istog kraja, i rođak tetke Dragune. To je bio Miloš-Tujo Četković. Mada sam s njim dolazio u dodir, on nije činio ništa da moja nezadovoljnička i buntovna raspoloženja podstakne. Bio se toliko začaurio, da nije davao nikakvog nagoveštaja o političkoj aktivnosti.

U drugoj godini mojih studija ipak mi je dao na čitanje neke knjige, među njima i Borhartovu popularizaciju Marksove političke ekonomije.⁵ Tekst je bio za mene nesvarljiv, no učinilo mi se izlaganje dosta istinitim, iako dosadnim. Dublji utiska nije to ostavilo na mene. Najzad, ljudi i prime ono za šta su tek iznutra sami sazreli. Za takva mozganja ja još nisam bio, ni po psihičkim, ni po intelektualnim raspoloženjima.

No ako se od Četkovića i njemu sličnih nije mogao dobiti nikakav podsticaj za ilegalnu političku aktivnost, iz onog njegovog zuckanja kroza zube, iz tajanstvenog izgleda ispod nabijene kačkete, iz fizionomije i inače mračne, mršave, isposničke, nametali su se utisci o postojanju neke tajne – komunističke – neuništive i moćne sile.

Povremeno bi i novine donele poneko kratko saopštenje o progonima komunista, obično kad bi neko od njih bio ubijen. To je delovalo zastrašujuće kod simpatizera komunizma. Kod građanskih demokratskih opozicionera izazivalo je blage osude, u kojima je bilo i nekog zluрадog razodavanja: Eto, slični se istrebljuju; na tim suludim komunistima, koji i ne zaslužuju nešto bolje, režim otkriva svoju nasilničku prirodu. – Inače nikakvog traga o komunističkoj aktivnosti, a prve dve-tri godine ni o onoj tzv. građanskih opozicionih partija.

Četković mi je pričao u dubokom poverenju – a to je inače bila javna

⁵ Nemački socijalistički novinar i pisac Julijan Borhart (Borchardt), 1868–1932.

tajna – kako su pobijeni mnogi članovi Centralnog komiteta Komunističke partije, među njima Đaković, Samardžić i Bracan Bracanović.⁶ Pričao je i o tome kako je doktor Nešić bačen s prozora Glavnjače – tako se popularno nazivao policiski zatvor u Beogradu.⁷ Kasnije, na robiji, saznao sam istinu: Nešić se kukavički držao pred policijom i, usled griznje savesti, sam se bacio. Bracan Bracanović je, međutim, stvarno bio ubijen: odveden iz policije na periferiju Beograda i streljan. I tada i kasnije pričalo se – a to je verovatno bilo i tačno – da je kralj lično naredio da svaki član Centralnog komiteta bude ubijen. Koliko je to bilo istina – ni sad pouzdano ne znam, ali sve do 1932 godine to je u praksi obavljano, čak i u slučajevima ako neki član Centralnog komiteta, kao što je bio slučaj i s Bracanovićem, i ne bi bio sasvim nepopustljiv na policiji.

Međutim, tada je Bracanović bio već postao legendarna ličnost. I legenda o njemu, čiju sam neistinitost saznao tek na robiji 1934 godine od Ivana Milutinovića, bila je jedna od najlepših, a koju mi je bilo uvek žao što je porušena. On je bio učitelj, rodom iz Crne Gore, i uveden je u Centralni komitet odlukom Kominterne, posle tzv. Otvorenog pisma, kojim je 1928 godine svetski komunistički forum pokušao da likvidira frakcijsku borbu u Komunističkoj partiji Jugoslavije.⁸ Došao je u Centralni komitet direktno iz političke škole u Moskvi. Ubrzo iza toga došlo je do diktature, a i do provale policije u partisku organizaciju u Beogradu, s proleća 1929 g. u kojoj je pao i Bracanović... Bio je, pričalo se, ogromne fizičke snage, crnomanjast, još mlad i neobuzdan. Nekoliko puta kidao je lance na rukama i po desetak agenata su ga s mukom savlačivali. Govorio je policajcima velike, žestoke reči, pljujući na njih i prezirući strašne muke, koje je jedino čovek kadar da izmisli i da podnese. Kako se pričalo, on je tako nepomirljiv, nepopustljiv, gord i neslomljen, iako sav u krvi i ranama, poginuo od agentskog metka u potiljak, jedne noći u jaruzi kraj Beograda, a da mu se ne zna ni groba

⁶ Đuro Đaković, 1886-1929, član Socijaldemokratske stranke BiH i jedan od osnivača KPJ. Organizacioni sekretar Centralnog komiteta KPJ 1928. Risto Samardžić, 1895-1930, član Politbira Centralnog komiteta; Bracan Bracanović, 1893-1929, instruktor Centralnog komiteta KPJ i sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju.

⁷ Istoričar Vladimir Nešić, 1896-1929, bio je generalni sekretar Crvenog krsta Jugoslavije. Glavnjača je naziv za zgradu Uprave grada koja je bila glavni centar gradske policije i zatvor koji je korišćen i za političke zatvorenike. Na njenom mestu na Studentskom trgu, nalazi se Prirodno-matematički fakultet.

⁸ Kominternu je kratica za Komunističku (ili Treću) internacionalu, međunarodnu organizaciju koju je u Moskvi osnovao Lenjin 1919. a raspustio Staljin 1943.

ni mramora...⁹ U mojoj predstavi Bracan Bracanović, njegovo držanje na policiji, spajalo se s onim predstavama koje sam o legendarnim junacima iz narodne prošlosti, iz borbe protiv Turaka, posisao s mlekom materinim. Ubiti takvog junaka bio je zločin stoput veći od ikakvog zločina – zločin koji je sam sobom raspaljivao mržnju i osvetu, kod svakog vatrenog i mladog duha, čak i ako se nije osećao komunistom.

Ako su komunisti bili nešto što je privlačilo svojom tajanstvenošću i herojskim žrtvovanjem, progonjenje Svetozara Pribičevića, bivšeg ministra i jednog od tvoraca jugoslovenske države, izazivalo je moralno zgražavanje nad režimom. Jednom bi o njemu dopro glas da je umro u štrajku glađu, drugi put da je otrovan, treći put da je oslobođen. No u njemu niko nije gledao prevratnika, nego jedino čoveka koji nije odobravao kraljev postupak i kojega je kralj kanda i lično uzeo na zub, zbog njegovog oštrog jezika i divlje naravi.

Ja sam poznavao neke starije studente iz građanskih partija, među kojima i Stojana Ivezića iz Kolašina, koji je stajao na čelu studenata-radikala. Oni su najviše i prenosili glasove o kinjenju Pribičevića, o njegovom sinu Stojanu, veoma živahnom duhu, pa i o nekim anti-monarhističkim zaverama u vojsci, kojih očito nije bilo, nego su priče o njima nastajale iz želja građanskih političara i iz toga što su još bili živi ljudi i sveža sećanja iz vremena oficirskog prevrata iz 1903 godine, u kome je bio iskasapljen zadnji Obrenović, kralj Aleksandar, s njegovom raskalašnom suprugom Dragom Mašin. To kasapljenje kraljevskog para – sećenje dojki i udova, prepričavano je s naročitim naglašavanjem, kao da je ono samo po sebi imalo veliki značaj.

Teror protiv komunista, koji je od njih stvarao mučenike jedne velike, makar i nestvarne ideje, vređanje i šikaniranje dojučerašnjih tvoraca države i čuvara same monarhije, to je moglo da izaziva negodovanje. Ali su atentati koje su po vozovima vršile terorističke organizacije iz Bugarske (VMRO Vanče Mihajlova), a kasnije i iz Mađarske i Italije (Ustaši Ante Pavelića), izazivali revolt običnog sveta, i na ovoj – srpskoj – strani samo snažili režim, dajući maha i moralnog opravdanja njegovim najnegativnijim pristašama i najogavnijim i najžešćim metodama.¹⁰ Makar kolika bila mržnja u meni, nikada nisam odobravao te metode, zgražavajući se nad nevinim žrtvama, iskasapljenim od paklenih ma-

⁹ Bracanović je ubijen 27. septembra 1929. godine u Marinkovoj bari u Beogradu.

¹⁰ VMRO (Vnatrešna makedonska revolucionerna organizacija) = Unutarnja makedonska revolucionarna organizacija. Ivan Vančo Mihajlov, 1896-1990, borac za prisajedinjenje Makedonije Bugarskoj.

šina u vozovima... Kao da je bila i ostala tačna ona stara mudrost, da iz nasilja izlazi nasilje, i da iz zla – možda najprevratničkije i najtvoračkije negativne snage u ljudskom društvu, jedino zlo i može da porodi.

Pričanja, ćućorenja, šuškanja, bila su utoliko razvijenija i privlačnija ukoliko je svaki javni politički život bivao onemogućeniji. Ali su zato i bančenja bila besomučnija. Pijanstvo otvara, trenutno nadahnjuje i osmeljuje duhove. Je li i to bio razlog što se njemu tada pribegavalo?

Kad sada gledam unazad, rekao bih da je pod diktaturom rasla jedna nova generacija, naročito među intelektualcima na Beogradskom univerzitetu, koja se sasvim razlikovala od onih pre nje. Prigušena, zadavljena diktaturom, ona je tražila oduška. Ona je morala da ga nađe. I nalazila ga je, svrstavajući se mahom u redove nezadovoljnika datim stanjem – stanjem duhovnim, i političkim, pa i ličnim.

I ja sam smatrao da je neobuzdano pijenje jedan od sigurnih dokaza da se prečistilo s malograđanskim predrasudama. Prava i sistematska pijanica nisam postao. Nisam nikad ni pravio bučne terevenke – to nije odgovaralo mojoj prirodi, a bilo je i preveć prostačko za moja osećanja mere i ukusa. Ali sam češće i previše pio – bilo je to sasvim u skladu s mojim tadašnjim intelektualnim i drugim preokupacijama. To su činile i moje druge kolege, s tim što bi kod nekog alkohol, kod drugog kocka, a kod trećeg žene jače dolazili do izraza. Kocka mi je bila dosadna, jer nije nimalo budila moju fantaziju. Bio sam preveć čedan i preveć sklon čistoći u ljubavi da bi me žene zanosile. Mladom piscu, kakav sam želeo da budem, a donekle i bio, koji je uz to bio i politički nezadovoljan, najviše je odgovarala boemija i – alkohol.

Da se kasnije, od jeseni 1931 godine, nisu javili uslovi za organizovanu političku borbu, verovatno bi moj život pošao drugim pravcem. Možda se ne bih najednom i naglo oslobodio alkohola, nego sve više tonuo u njega dok ne bih našao neku svoju „pravu“ meru, a u svakom slučaju bih odlučnije skrenuo ka književnosti nego ka politici. Ovako, razvitak prilika je podstakao u meni one druge – buntovničke sklonosti. One su se najpre izražavale u izživljavanju u alkoholizmu, da se polako uobličie i dobiju sasvim drugi vid.

Tadašnji Beograd: bučni kafanski život, ukršteni uticaji iz čitave države, a i iz spoljnog sveta, bez ikakvog slobodnog društvenog života sem onog zvanosti, uvek iste slike iz dvora, isti službeni ton štampe, iste izjave ozaničnosti i ljubavi Njegovom Veličanstvu Kralju Ujedinitelju, ista, jedino pozitivna, pisanja strane štampe u našoj štampi o nama, uvek iste pesme o Solunu i prolivenoj krvi „za oslobođenje i ujedinjenje“, bez štrajkova, bez mitinga i manifestacija, bez opozicionih novina i časopisa,

uz povremena mračna ubistva i obimna ćućorenja i ogovaranja režima, a snage koje bi htele vazduha i širine sabijene u podrume i podzemlje – takav Beograd, uvek živ, šaren i kontrastan, tada naročito kontrastan u skorojevićkom ispoljavanju, javno, na ulici, krajnjeg luksuza i očajničke bede, gladi i nezaposlenosti, – takav Beograd je samo mogao da pogoduje i podstiče da se ono nagomilano mladićsko nezadovoljstvo razvija i uobličava u svesno i organizovano buntovništvo.

3

Ali ni Univerzitet nije bio kadar da nezadovoljstvo omladine skrene nekim drugim pravcem – ka nauci i intenzivnijem radu na njoj: i on je bio u svemu stereotipan, čak starinski. Ne bi se moglo reći da je on bio režimski. Naprotiv. On je samo spolja, onoliko koliko se mora, odobravao diktaturu, šaljući povremene pozdrave kralju i sekući s njegovim izaslanicima svetosavske kolače.

Iz ranijih, obrenovićevskih vremena, profesori su znali da ne smeju da se sukobljavaju s vladom, a da istovremeno ne nanesu štetu vlastitom naučnom radu. I makar koliko se razlikovali međusobno po političkim i drugim shvatanjima, oni su svi bili solidarni u pitanju autonomije Univerziteta i nezavisnosti njihovog naučnog rada od zvaničnih organa.

Za sve vreme diktature, a i kasnije sve do rata, režim nikada nije bitno povredio autonomiju Univerziteta, uprkos nereda koji su na njemu izbijali, a kasnije i potpunog gospodstva komunista. Režim je uvek nastojao da svoj uticaj osigura preko pojedinih profesora, a, u celini uzev, išao je za kompromisnim rešenjima i odnosima, ne usuđujući se da razara ustaljene oblike autonomije i da nasrće na manje-više kolektivan stav profesora u tom pitanju.

No za nas tada, nezadovoljne, nisu autonomija i takav stav profesora imali nikakvog značaja. Izgledalo nam je sve to, pre svega, kukavički, ako ne i buržoaski: čemu i ta autonomija, kad ona ne može biti iskorišćena protiv diktature? I zar ona nije maska iza koje se fiktivnom slobodom nauke prikriva indirektno služenje režimu? Zar režim ne osigurava svoju politiku na posredan način, preko profesora koji odobravaju njegove postupke?

Na početku diktature pitanje autonomije nije imalo ni praktičnog značaja: niko je nije ugrožavao, jer još nije ni bilo nekog pokreta protiv diktature koji bi iskorišćavao autonomiju kao pogodan zaklon

i formu za svoj razmah. Mi smo znali za postojanje autonomije, ali nas je bilo malo i još nismo izvodili političke akcije da bi ona imala za nas većeg značaja. No bez njenog postojanja teško bi se dao shvatiti kasniji razvoj moćnog revolucionarnog studentskog pokreta.

Ono protiv čega smo se mi tada bunili nije, dakle, bio neki prorežimski karakter Univerziteta ili profesorsko podupiranje diktature, nego njihov konzervativni karakter. Ništa kao da se nije promenilo, ni menjalo, na Univerzitetu. Sve je bilo stereotipno, pa ako i nisu progonili nove ideje, ali one nisu mogle ni da niknu, a kamoli da se ukorene.

To je bilo vreme tzv. gospodstva braće Popovića na Univerzitetu. Kada se pogleda unazad, ipak je to njihovo gospodstvo bilo legenda, koja je nastala iz koterijaške borbe na Univerzitetu.¹¹ Pre svega, stariji od te braće, Bogdan Popović, veoma retko se pojavljivao na Univerzitetu, njegovu se ruka i neposredna uloga nije opažala, iako se osećao njegov duh u shvatanjima, u nekoj uglađenoj izveštačenosti, u onom otmenom i dostojanstvenom tonu kojim se izlagala nauka i koji se ustaljivao u odnosima između nastavnika i studenata. Takva uglađenost i ton su nekad, u predratnoj Srbiji, i imali svog osnova: studenti su bili mahom iz gradskih slojeva i veoma malobrojni, dok su sada, iza rata, Univerzitet sve više plavila seljačka deca, pa im je sve to izgledalo ne samo lažnim, nego i „gospodskim” i stranim. Sam Bogdan je bio poznati esteta francuske škole i gospodario je duhovno u javnom životu. Predavanja je držao veoma retko i, začudo, nije imao mnogo slušalaca. Njegov slabi, promukli glas, jedva se čuo u jednoj manjoj sobici na prvom spratu stare, tzv. Mišine zgrade.¹² A i u čitavoj njegovoj pojavi bilo je nečeg preveć ispošćenog, iscedenog: onizak, sporih i proračunatih kretnji, već star, bele, nisko očišane kose, glave nasadne na nečemurnu telu, u visokoj i neposuvraćenoj uštirkanoj kragni, s hodom tako laganim i odmerenim kao da je sazdan od finog stakla, pa se boji da se ne polo-mi.¹³ Ali je govorio neobično lepo: reči su se nizale ritmično, povezane skladno, i bio je pravi majstor da svako predavanje zaokrugli u celinu, kao kakav esejčić. On nije skakao s predmeta na predmet, niti su mu misli navirale. A kad je i dopuštao digresije, to je uvek bilo u nekoj vezi s onim osnovnim u njegovom izlaganju. Čak i svaka reč. Činilo se da je on sav od mišljenja, ledenog i ukočenog, i da mu telo i služi jedino

¹¹ Koterija = skup ljudi koji se bavi spletkama.

¹² MĐ misli na Kapetan-Mišino zdanje na Studentskom trgu.

¹³ Nečemuran = nerazvijen, žgoljav.

za to da bi se u njemu misli mogle održavati i polako vrteti – uvek u istom krugu, oprane, doterane, bez strasti i zanosu, bez boje i fantazije. U njemu takvom i u takvom njegovom načinu je bilo nečeg vanvremenskog, i otud i nemoćnog, što smo mi, inače, nazivali „svilenim”. Isto onako kao što je zastupao principe tzv. kritike red po red, tako je i svaka njegova reč bila osmišljena i ugladena.

Ko je hteo, imao je šta naučiti od ovog čoveka, čije je znanje umetnosti, a naročito književnosti velikih naroda, bilo ne samo obimno, nego bogato takvim finesama, kao da se on u njima rodio. On je analizovao s isto takvom suverenom pesme naših pesnika kao i francuskih i engleskih, šetajući se, na osnovi svojih načela, kroz beskrajni prostor svetske umetnosti. Ja nisam spadao u one koji su mu se divili i hteli od njega da nauče. Štaviše, spadao sam u one koji su njegove obožavaoce smatrali jalovim bubalicama, zatvorenim kao i on u kuli od slonove kosti, usred ovog surovog i krvavog života, u kome ljudska duša pati i kida se, i za koju su, kao takvu, sve profinjnosti i sve profinjene lepote mrtve.

Jednom je Popović pričao o Nikoli Pašiću, čuvenom srpskom državniku. Pašić je bio poznat kao slab pisac i slab govornik. Javne govore skoro nikad nije ni držao. Međutim, pričao je Bogdan Popović, Pašić je bio veoma sređen i logičan, čak dobar govornik, ali samo oči u oči sa sabesednikom: jednom, za vreme rata, poverio je istom Popoviću neku misiju u Londonu i izlagao mu je čitavih četrdeset i pet minuta njegove zadatke s neverovatnom jasnoćom, tečnošću i logičnošću. Iz ovoga je Popović izvlačio jedan viši zaključak: da nisu veliki govornici samo oni koji znaju da zapale mase...

Nasuprot Bogdanu, njegov nešto mlađi brat Pavle bio je veoma živ, rumen i pun krvi starčić. On je bio i veoma plodan pisac i aktivan u društvenom životu. U životu Univerziteta on se osećao veoma živo, ništa manje, ako ne i više od Aleksandra Belića, ili kojeg bilo drugog „velikog profesora”. Pavle je držao katedru jugoslovenske književnosti. Često sam ga slušao, ali ne što bi me zanimalo, nego da bih mogao upisati semestar. Njegova predavanja doista i nisu bila mnogo zanimljiva: to je bio potok arhivskog materijala, iako je i on pretendovao na to da daje estetske ocene a i da se povremeno upliće u savremene književne probleme. Bio je otvoreni, i čak srditi, protivnik tzv. socijalne književnosti, koja se baš tada rađala kod nas i sticala utoliko više pristalica što je bila jedini legalni oblik opozicione, uglavnom komunističke aktivnosti. No jednom sam ga čuo, u 1932 godini, da govori kako nije protiv tendencije u književnosti, naročito ako se ova uklopi u umetničku stranu dela, ako mu ta strana nije podređena, ili što je još gore, ako nije, kao što se sada obično događa, samo iskorišten umetnički oblik – pripovetka, pesma,

drama, da bi se mogle iskazati političke i druge tendencije. Navodio je kao primer Turgenjevljeve *Lovčeve zapise* i Dučićevu rodoljubivu liriku. Plemenita tendencija – ukidanje kmetstva, nije sama po sebi umanjila estetsku vrednost Turgenjevljevih novela. Razume se, mi smo takvo njegovo gledanje smatrali reakcionarnim. Što se mene tiče, ja nikada nisam smatrao da je tendencija glavno u umetnosti, iako je takvo shvatanje preovlađivalo u levičarskim krugovima, nego da ona mora da bude „obučena” u umetnost, da bi bila uverljiva. No i ja sam mislio da bez tendencije, i to svesne i u suštini političke, ne može biti umetničkog dela, jer nema u njemu slike same stvarnosti. A što se tiče samog Pavla Popovića, smatrao sam čak i njegovo takvo izlaganje pokušajem da prikrije svoja reakcionarna shvatanja. Mi smo tada, u 1932 godini, uostalom nazivali njega, kao i Belića, „dvorskom damom”, zbog toga što je bio rado viđen na dvoru, pa smo polazeći od toga pretežno i procenjivali njegove poglede, „otkrivajući” u njima „pozadinu” – i ono što on nije ni rekao.

No ni u samom početku mojih studija, dok još nismo bili dospeli do određenijih političkih i ideoloških pogleda, Pavle Popović nije mogao da izazove nikakvo oduševljenje, ili da svojim pogledima bude privlačan. Oduševljenje je on izazivao kod onih koji su studije i život na Univerzitetu shvatali uglavnom kao neizbežnu stepenicu u budućoj činovničkoj karijeri i priželjno se držali knjige i profesorovih izlaganja. Ovi su dakako bili u većini, i to ogromnoj. „Obični ljudi” su i inače u većini. Ali ton nisu davali pa i ne daju oni, nego one aktivne manjine koje propovedaju novo, ili ga nametnu kao takvo, verujući u njega.

Kao svi „veliki profesori” na Beogradskom univerzitetu, ni Pavle Popović nije imao pomoćnika koji bi se ma čim drugim razlikovali od gimnaziskih profesora sem svojom većom načitanošću, a još više dobrim vezama sa šefom katedre. Ova nedarovitost i bezbojnost takvih docenata i asistenata nije se dala sakriti studentima. Time je gubio u njihovim očima i sam profesor. To je samo još više upotpunjavalo onu sliku i atmosferu koterijaštva, uspona kroz porodične, političke i sl. veze, a iznad svega laskanja i ulizištva. Od svega toga nisu bili pošteđeni ni korifeji kao što su bili Popovići, a kamoli oni beznačajniji profesori, koji su na Univerzitet došli ne toliko kroz nauke koliko pomoću svakojakih veza.

Nasuprot Bogdanu, Pavle je prema studentkinjama imao stav nametljivog kavaljerstva, tako čest i tako ružan kod onih staraca koji su očuvali fizičku svežinu, pa im se čini da su još mladi već po tome što su im mlade želje i što žude za mladošću. On je neskriveno voleo da mu polaskaju njegovi đaci. Znao je i da „zaboravi” uvrede, da „oprašta”, ako bi se sukob sa studentom svršavao javnim priznanjima njegovoj ličnosti.

Borivoje Stojković, takođe mladi kritičar, ali bez dara i mašte, na najgrublji način je laskao Popoviću, i u štampi i u učionici.¹⁴ I ne samo njemu. Vladalo je uverenje, da se ovaj čovek penje u književnosti i nauci više tim načinom nego svojim darom. Popović je takva gruba i prostačka laskanja podnosio, smeškajući se slatko, na isti način kao i kad se oprezno udvarao studentkinjama.

Od Stojkovića je, u neku ruku, bio gori moj kolega Sl. A. Jovanović, koji je intimno mislio da je Pavle konzervativac i sterilan, ali mu je uprkos tome javno laskao. Stojković se, ustvari, divio svome idolu, na neumeren i neukusan način. A Jovanović je varao i sebe i njega.¹⁵

Boško Novaković, stariji dve godine od mene, bio je, opet, nešto treće: i on je hvalio javno svog profesora, uveren u njegovu vrednost, ali bez Stojkovićeve neukusnosti i Jovanovićevog podilaženja. Ono što je i u njegovom slučaju bilo neukusno jeste što se to događalo dok je spremao diplomski ispit kod tog istog profesora. Novakoviću to, uostalom, nije bilo nužno, jer je bio po znanju najbolji student.¹⁶

Čak ni takav kočoperan i ponosit čovek kao što je bio Đuro Gavela, nije odoleo da polaska Pavlu Popoviću. Gavela je u priličnoj meri bio boem, nije voleo mnogo da uči i rado je pio. Onizak, nabijen i preplanuo i krupnih, sugestivnih očiju, bio je veoma bistar i brzog mišljenja. Pisao je pesme, u kojima je bilo dara, ali ne i snage i, začudo, osećajnosti okovane, sputane banalnom formom. I on je bio stariji od mene. Bio je neposredan i predusretljiv prema „brucošima“, i da nas nisu već rano razdvojili politički i idejni pogledi, verovatno bi se između mene i njega razvili čvršći odnosi. Iako se nije bavio kritikom, napisao je, pred diplomskim ispitom, povoljnu kritiku o nekom Popovićevom radu, koji inače ne bi ni zapazio. Zamerili smo to, nas dva-tri levičara, jer smo cenili njegov karakter, iako levičar nije bio. Osmehnuo se podrugljivo, ne toliko nama, koliko sebi, i svemu: Šta da se radi? Može i to, kad i sve drugo zlo. Ko bi još gruvao slovenačku i dubrovačku književnost, kad može i ovako?¹⁷

¹⁴ MĐ piše „takođe“ i „ali“ jer je u prethodne dve rečenice pisao o Bošku Novakoviću. Međutim, te dve rečenice je MĐ precrtao. A o Novakoviću piše ispod u drugom pasusu. Borivoje S. Stojković, 1909-1984, bio je istoričar pozorišta, književni kritičar, upravnik pozorišta.

¹⁵ Slobodan A. Jovanović, 1911-1991, bio je istoričar književnosti i pozorišta.

¹⁶ Boško Novaković, 1905-1986, bio je književni kritičar, profesor savremene jugoslovenske književnosti na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu.

¹⁷ Đuro Gavela, 1907- 1978, bio je pesnik, esejista i antologičar.

Ne verujem da je tako postupio i Đuza Radović, moj zemljak, takođe stariji od mene. On je bio dobar student, iako ne i bubalica. Pisao je pesme i kritike, s više razumevanja, nego dara. Bio je neobično pitome i pristupačne čudi. Ja sam ga znao još iz Crne Gore, ali bliski nismo mogli biti zbog razlike u godinama. To nismo postali ni na Univerzitetu, zbog razlika u pogledima, iako me uvek privlačio ovaj lepi, visoki i leporeki čovek, u kome je bilo nečeg veoma tužnog, kao mahom kod jedinaca ratne siročadi, paćenika kojima materinska briga obujmi svaku pomisao i svaki trenut života.¹⁸

Sve ovo, manje-više, bilo je karakteristično i za druge fakultete, čak i one egzaktnih nauka, iako su humanisti i humanističke nauke davali u svemu ton Univerzitetu.

Razume se, takva atmosfera, takvi odnosi i takve pojave na Univerzitetu ne znače da na njemu nije bilo nauke, naučnog rada, i da mlad čovek nije imao šta od njega da dobije. Daleko od toga! Ali u društvenim i političkim prilikama kakve su vladale, takve pojave na Univerzitetu mladom nezadovoljniku mogle su da se učine kao nešto što jedino i postoji na njemu. Univerzitet očito nije bio kadar da kanalizuje njegovo nezadovoljstvo. A kako se u njemu, i to zbog njegove konzervativnosti, očuvalo najviše duhovne trpeljivosti i tradicionalnih sloboda, to je tu to negodovanje i bilo iskazati utoliko lakše što se mahom nailazilo na blag, pun razumevanja otpor profesora, čak i u slučajevima kada se radilo o onima koji su podupirali kraljevu diktaturu.

U to vreme predavao je agrarnu politiku na Pravnom fakultetu dr. Dragoljub Jovanović, vođ zemljičaradničke levice.

O njemu se rado pričalo – i na Univerzitetu i izvan njega – da se mnogo ne razlikuje od komunista i da je s njima usko saradivao. Ovo drugo bilo je tačno: neposredno uoči diktature on je osnovao intelektualno-političku grupu u kojoj je bilo i komunista, sem ostalih i Otokar Keršovani, tada novinar u Beogradu.

Predavanja Dragoljuba Jovanovića, koja su na posredan i nameran način dodirivala aktuelne društvene teme, bila su prvi oblik, pod diktaturom, koji su studenti počeli iskorišćavati, ako i ne za borbu, a ono za okupljanje. Studenti iz građanskih partija (radikali, demokrati), koji su tada bili međusobno najpovezaniji, nisu pokazivali nikakav interes za ova predavanja, smatrajući i njih i Jovanovića samo za maskirani ili ublaženi komunizam. Ti studenti su, inače, bili malobrojni i poticali

¹⁸ Đuza Radović, 1906 – 1989, pesnik, esejista, prevodilac, profesor Fakulteta dramskih umetnosti.

su mahom iz pogospođenih porodica bivših ministara. Što se tiče starih komunista, oni su Jovanovića bojkotovali kao „malograđanina“, bezmalo kao prepređenog agenta kojeg je buržoazija planski pripremila da razbija i slabi komunistički uticaj. No tih starih komunista, tj. komunista aktivnih iz vremena pre diktature, nije bilo mnogo, a ni njihova aktivnost se nije osećala. Oni su zlobno iščeprkali da on u knjizi *Agrarna politika* pominje četiri baltičke zemlje, iako postoje samo tri, jer uzima da su Litva i Litvanija dve različite države. Razume se, ovo je bila slučajna omaška. Ali njoj je pridavan osobiti značaj, jer se i time, eto, potvrđivala Jovanovićeve naučna nesolidnost!

Dragoljub Jovanović je iskoristio svoja predavanja kao pogodan oblik da okuplja studente i vrši na njih uticaj. Njegova predavanja su bila dobro posećena, i to ne samo od onih koji su se osećali pripadnicima zemljoradničke stranke i njenog levog, dragoljubovskog, krila, nego i od drugih, pa i nas koji smo se smatrali komunistima. U njegovoj, dosta prostranoj sali je, vremenom, bilo uvek dupke puno. On je, sem ostalog, bio odličan govornik, temperamentan, s gestom i naglaskom, iako ne najboljeg akcenta i ne baš književne rečenice. Nizak i obal, skoro ćelav, ostavljao je pre utisak činovnika, nego čoveka od političke vatre i akcije. Tada je mahom nosio crvenu kravatu, valjda da i time naglasi svoje levičarstvo i bliskost komunizmu.

Većinu mladih nezadovoljnika sa svih fakulteta privlačila su Jovanovićeve predavanja, čak i bez obzira na to što se nisu osećali pristalicama zemljoradničkog pokreta i što im je njegov program izgledao kao nešto mlako i nedovoljno da oslobodi društvo bede i propadanja. Što se mene tiče, ja sam bio na nekoliko njegovih predavanja, ali nisu kod mene probudila nikakav naročiti interes. Pre svega, u njima nije bilo ničeg revolucionarnog, a nije bilo niti nekog jasnog smera: on je hvalio i neke stvari iz SSSR-a i neke iz Francuske, a tako isto se oslanjao i na naučnike najrazličitijih smerova. Uza sve to, ako je u njegovim predavanjima i bilo nečeg što bi pogodovalo mom nezadovoljstvu, moj lični interes tada nije bio ekonomija, nego literatura. Ustvari, ja sam lutao između revolta protiv društva i psihičkih preokupacija i problema ljudske duše, koja ropti i gubi se u bedi i moralnom haosu postojećeg stanja. Makar koliko bila vatrena, Dragoljubova metodičnost nije me mogla privući. Meni se činilo da treba nešto veliko da dođe i zбриše sve da bi se čovek istrkao iz tame i duševnih patnji koje su mu siromaštvo i nasilje nametnuli. Takvo što kod Dragoljuba, koji je pre svega bio praktični političar i politički ideolog, i to ne baš tako radikalnog smera, nije se dalo ni slutiti. Njegova vatra bila je razumska i nije mogla nimalo da zagreje, da privuče i usmeri ona složena unutarnja, često

više psihička nego intelektualna, negodovanja na neko društveno stanje.

Video sam da to nije slučaj jedino sa mnom, nego i s mnogima. Na Jovanovićevim predavanjima, iako uvek toliko posećenim da je većina morala stajati, većina nas tražila je nešto što nije nalazila, i napuštala salu ako ne i nezadovoljna, a ono bez osobitog oduševljenja.

No on nije ni redovno ni dugo predavao na Univerzitetu. Predavao je najdalje, mislim, do zimskog semestra 1931 godine. Ako se dobro sećam, najpre ga je sam Univerzitet povukao, ostavljajući mu platu i titulu profesora – bez sudske osude ili plagijata on nije mogao biti izbačen s Univerziteta. Ali je i presuda, vremenom, došla: u 1932 godini on je bio uhapšen i osuđen na godinu dana. Dosta blago, ali dovoljno da bude izbačen i s Univerziteta.¹⁹

Od mojih profesora bio je neobično originalna pojava nastavnik ruskog jezika Radovan Košutić. On se nije bavio politikom, a bio je, po svemu, čudna mešavina: krajnje konzervativan, ali i povučen, uz najveću moguću savesnost profesorsku. Njegova konzervativnost nije bila toliko u društvenim i političkim pitanjima, ukoliko je o tome uopšte bilo moguće dokučiti njegovo mišljenje. On je, pre svega, iako neobično solidan znalac jezika, bio baš u pitanju jezika konzervativan i takav purista da je to bilo nepojmljivo za moderno vreme. Izražavao se posprdno i neskriveno o slavistima, njegovim kolegama, pa i o profesoru Beliću. Uostalom, otvorenost je bila crta njegovog karaktera.

To je bio jedini profesor kojeg su se studenti bojali kao da su u gimnaziji. Uostalom, on se nije ni ponašao prema njima drukčije nego kao da su to još gimnazisti: grdio ih je, podrugivao im se, nagonio ih da uče, da čitaju naglas i u horu. Ovaj bezobzirni metod je na kraju davao rezultate: niko ko je prošao njegov kurs i dao ispite nije izišao bez solidne osnove znanja ruskog – jezika za koji svi Srbi i Hrvati, a možda i Sloveni uopšte, misle da ga znaju, jer im je veoma srodan, a u stvari su im za istinsko znanje potrebni naponi kao i za koji bilo drugi jezik, pre svega da bi naučili da je ono slično, pa i naizgled isto kao u maternjem jeziku, obično različito po smislu.

Doduše, ja nisam kod njega naučio ruski. U početku u mladićskim lutanjima bez određenog smisla i sadržine i u književnim preokupacijama, a kasnije u političkoj borbi, ja u stvari nisam ni učio za ispite. To je, uostalom, bio slučaj i s mnogim, ako ne i s većinom studenata komunista. Čak i oni koji su dali ispite, činili su to koliko, eto, da se

¹⁹ Dragoljub Jovanović, 1895-1977, bio je kao opozicionar hapšen i osuđivan u više navrata: 1929/30, potom 1934. i 1938, kao i posle Drugog svetskog rata.

otresu bede – bez ikakvog interesa za samu nauku. Tako nisam kod Košutića ni naučio ruski. Ali sam na robiji iz njegovih udžbenika, a na predavanjima kod njega, naučio da ruski nije lak jezik ni „za nas Srbe“.

Velika slabost ovog ćudljivog, mršavog i srditog starca bila je poezija. Iako već u sedamdesetim godinama, on je pisao pesme, i to ljubavne, čak i pomalo raskalašne. Niko u javnosti nije, i to s razlogom, cenio ovu poeziju u kojoj nije bilo ničeg od vrednosti do reči neobičnih i probranih iz neiscrpljenih dubina naše narodne jezičke riznice, ili vešto skovanih u narodnom duhu. Skoro svake godine on je izdavao o svom trošku po jednu zbirku, i mi, njegovi đaci, bili smo počašćeni time da je dobijemo kao poklon. Razume se, potajno smo ga i mi ismevali, citirajući njegove stihove. Bilo ih je i ovakvih:

Jedan slavuj tužno pita s vite grane:
Što si tako bled i tužan, Radovane?

Ali smo ga kao nastavnika u sebi poštovali, zbog njegove skoro brutalne ljubavi prema nauci i neiscrpnih napora da bi studenti savladali predmet.

Bio je on primer starinskog nastavnika, i to ne toliko univerzitetskog, koliko gimnazijskog. On je to pravdao ovako: Mi smo još primitivan, seljački svet, kome sve mora da se nametne manje-više silom, a i inače jezik se mora učiti dugim i upornim vežbanjem i stalnim ponavljanjem „naglas“. – Izgleda da je doista bilo tačnog u tome: većina studenata se podavala lako ovom metodu, koji je meni bio nepodnošljiv, jer sam smatrao da je učenje moj, a ne profesorov problem. Kad pogledam unazad, ne mogu a da ne vidim znatne prednosti ovog Košutićevog načina rada, naročito kad se radi o učenju jezika: učiti bez stalne i svesne discipline moguće je možda retkim i veoma darovitim pojedincima, ali i oni moraju na neki način „zagrejati stolicu“.

A možda je taj grub i nepopustljivi metod on doneo sobom iz Rusije, u kojoj je živio dugo i bio cenjen kao znalac ruskog jezika. On nije odobravao ni caristički ni boljševički režim. Smatrao je da Rusija privremeno preživljava neizbežnu tragediju, ne baš tako ni novu u njenoj istoriji, iz koje će gigantskim naporom masa i moralnom snagom inteligencije ući u rascvet i renesansu i postati vođ čitavog čovečanstva. Bilo je u tome nečeg od davnašnjeg panslavizma i narodnjaštva. Ali i nečega što je, uprkos njegovom antiboljševizmu, moglo da naiđe na odobravanje i kod onih koji su naginjali komunizmu i verovali da će se on iz Sovjetskog Saveza raširiti i pobediti u čitavom svetu.

Ovaj čudni starac, koji je svoj vek proveo u izučavanju slovenskih jezika, a naročito ruskog, u vežbama s đacima u tom jeziku i u pisanju ćudljivih polemika i još ćudljivijih pesama, pomagao je kasnije, u 1939 i 1940 godini, meni i Bori Kovačeviću oko pojedinih izraza u prevodu Gorkijevog *Života Klima Samgina*.²⁰ Mi već odavno nismo bili njegovi đaci, i on se sada odnosio prema nama s ljubaznošću, čak i s nežnošću, kojih kao da nije bilo, činilo nam se, u njegovom srcu dok smo sedeli u klupama njegove učionice. Bilo mu je, očito, drago da njegovi bivši đaci već prevode književna dela. Kovačevića je dobro znao, uostalom, a mene se jedva sećao, i to po zlu: kao neradnog i nedisciplinovanog, i kao onog koji mu je s jednom grupom prekinuo čas, pozivajući studente da se pridruže štrajku koji je bio proglašen na Univerzitetu.

Iza rata bio je još živ. Raspitivao sam se za njega: bio je u penziji, star i onemoćao. Ni od kog nije ništa tražio, niti se ikom nudio.

Na njegovim predavanjima sam se bliže upoznao s Mitrom. To je bilo u proleće, u aprilu 1931 godine.²¹

Mitra je bila među najboljim studentima, iako se ne bi moglo reći da je mnogo učila. Škola, očito, nije bila problem za nju. Ali ja je nisam po tome zapazio. Ona je bila mršavo, belo devojče sitnih usta i velikih crnih očiju, koje kao da su povlačile za sobom čitavo telo. Tešku kosu kao da joj je jedva nosio tanušni vrat. Ruke, nad knjigom, bile su joj bele i nežne, vitkih izbolovanih prstiju. Bilo je u njoj nečeg tužnog i poetičnog, prozirnog i misaonog. Mogao sam je zbog svega toga zapaziti. Ali nisam morao. Do tada, a to je bila druga godina mojih studija, meni se nije dopadala ni jedna studentkinja, ni jedna devojka. Nije bilo nekog naročitog razloga da to bude Mitra. Ja sam tada objavljivao svoje priče i pesme, a pravio sam i svakojake „originalne“ ispade, tako da je to moglo da probudi njenu radoznalost. Ali ona radoznalost nije ispoljavala – bili smo znanci iz klupa i učionica... Jednom se ona, po svršetku Košutićevog časa, protegla uvlačeći bluzu u suknju, pomolili su se ispod pamučne mekoće vršci njenih dojki, i bilo je čudno, zaista,

²⁰ Maksim Gorki, *Život Klima Samgina*, I-IV, s ruskog preveli M. Nikolić i B.S. Kovačević, Edicija A.D. Beograd, 1938-1939. Milo Nikolić je pseudonim Milovana Đilasa. Borislav-Boriša Kovačević, 1908-1943, jedan je od vođa ustanka 1941. u Bosni i Hercegovini i proglašen je za narodnog heroja. MĐ je sâm preveo: *Troje*, Nolit, Beograd 1939, i *Delo Artamonovih*, Nolit, Beograd 1940. U sva tri romana Gorkoga potpisao se pseudonimom M. [Milo] Nikolić jer pod svojim pravim imenom nije mogao ništa da objavi. MĐ je prevodio i pripovetke Maksima Gorkog.

²¹ Mitra Mitrović, *Otpisana: autobiografski zapisi*, priredio Veljko Stanić, Vukotić Media, Beograd 2023, „Đilas me video“, 46-49, „Prvi susret – život ili smrt“, 50-54.

da tako slaba devojka ima takvo što. Zапutili smo se, u grupi, uz ulicu kralja Petra ka Univerzitetu, i spontano se izdvojili. Upitao sam je da li bi htela da se nađemo, pred veče. Počela je da kombinuje sate: u ovom ne zna, u ovom ne može. Rekla je da ima već zakazan sastanak s drugim, ali da ipak dođem u pet posle podne pred Dom studentkinja, u kome je stanovala s jednom drugaricom. Dvouvio sam se da li da pođem. Ako ima sastanak – šta da se ja tu ubacujem i namećem? A možda, mislio sam, sastanak s drugim i nema, nego se samo pravi važna i izaziva me.

Kasnije sam doznao da je ona sastanak stvarno imala, ali da je pretpostavila ovaj sa mnom. Ove male slučajnosti, od kojih je zavisilo da li ćemo postati bliski ili ne, danas posle svega mogu izgledati udesima sreće ili nesreće, već kako se na to gleda. Ali ja ih ne bih izmenio, nikad i ni za šta drugo...

Dan u koji smo se prvi put sreli i pošli u prvu kalemegdansku šetnju bio je prohladan, nebo se šarenilo od oblaka i vedrina, a grad i daleki dunavski horizonti od sunca i senki.

4

Ni u prvoj, ni u drugoj godini mojih studija, tj. sve od jeseni 1929 do jeseni 1931 godine, nije bilo nikakvih političkih grupa ili kružoka na Univerzitetu. Bar nije bilo marksističkih i komunističkih, a ukoliko je i postojalo neko grupisanje građanskih partija, bilo je ono ili vrlo labavo, ili više na osnovi ličnih veza i poznanstava sa soarea u bogatijim kućama. Teška ruka diktature nije samo uterala strah u kosti, nego je i ukidanjem tradicionalnih formi političke borbe – slobode štampe, slobode zbora i udruživanja, sve one pokrete i partije koji su se dotad isključivo služili tim formama, dovela u zabunu, nesnalaženje i neaktivnost. I komunisti su, ustvari, spadali u takav pokret, budući je njihova aktivnost do diktature bila pretežno polulegalna, a u svakom slučaju, iako je i bila zabranjivana a oni gonjeni, nije to predstavljalo ozbiljniju opasnost kao pod diktaturom: batinanja su bila retka, ili ne tako surova, osude retke i blage, a ubijanja nije bilo, ili su bila izuzetna (ubistvo Franje Vulča u beogradskoj Glavnjači, otkrivenog na ilegalnom radu u vojsci).²² Čak su i ilegalne komunističke

²² Franjo Vulč, 1891-1926, bio je slovenački revolucionar, u Prvom svetskom ratu dobrovoljac u srpskoj vojsci (Solun, Kajmakčalan).